

TARTU KEELE AVALIKU KASUTAMISE TAANDARENG VAJAB TÄPSET DOKUMENTEERIMIST*

On ülekohtune, et ainus lõunaeesti peamurre, mis minevikus on olnud kirjakeel – Tartu murre –, saab tänapäeval osaks vähe tähelepanu, võrreldes Mulgi ja eriti Võru murde või keelega, millele hakkab kujunema regionaalkeele staatus.

Mõnikord on võru keele eestvõitlejad tartu keelele ka viltu vaadanud, justkui poleks see päris õige lõunaeesti keel või justkui oleks põhjust tunda tartu keele suhtes armukadedust. Pole põhjust ei üheks ega teiseks: tartu keel on väga õige lõunaeesti keel ning see, et ta külgneb põhjaeesti keelega ja on pidanud vastu võtma põhjaeesti keele mõjutusi ning olema Võru murdele nende mõjude puhvriks, ei tee tartu keelt vähem väärtuslikuks. Armukadedust tartu keele suhtes pole samuti vaja tunda, võru keelel läheb ju praegu väga hästi, ja Mulgimaalgi on mulgi keele harrastajate ring olemas.

Ma väidan, et kirjakeelestumine toob otse paratamatult kaasa keele maalähedase süütuse kaotamise, kirjakeel muutub avatuks väliste ja rahvusvahelistele mõjudele, muutub tõlkeliseks, sest kirjakeelde tõlgitakse mitmesuguseid tekste, mis ei ole välja kasvanud oma keelemurdest. Võru murre sai püsida naturaalsena seetõttu, et kirjakeeleks oli tartu keel. Süütuse kaotus on ees ka võru keelel, või on see juba juhtumas/juhtunud. Keelemurre

saab naturaalne püsida ainult niikaua, kui tal ei ole ambitsiooni olla üldtunnustatud ja laialt kasutatud keelekuju.

Tartu keel oli umbes 200 aastat traditsioonidega kirjakeel, mille uurimine ei ole mitte mingis mõttes tähtsusetum kui põhjaeesti vana kirjakeele uurimine. Fonoloog, morfoloog või sõnavara uurija võib tartukeelses kirjanduses (nagu mõistagi ka lõunaeesti murrete teaduslikes üleskirjutustes) põrgata probleemidele, millel on kindlasti üldkeeleteaduslik tähtsus, kui need probleemid ainult paigutada üldkeeleteaduslikku konteksti.

Ma toon igas nimetatud valdkonnas näite küsimustest, mis erinevatel aegadel on mind erutanud ja millele täiesti vaieldamatuid vastuseid on raske leida, kuigi seletusi leidub.

1) Miks tartukeelses trükisõnas üsna üldiselt või vähemalt väga tihti ei kajastu järgsilbi *ä* harmoonia ja teised vokaalharmoonia nähtused – kirjutatakse pigem fonoloogiliselt kui häälduspäraselt *a* ka seal, kus tingimata hääldati *ä*: *Meie päivaliko leiba anna meile täamba* – Vastne Testament 1872, Matt 6 : 11.

2) Kuidas oleviku *tema*-isiku vormi mitmekesisusest ja osalisest homonüümsusest (tugevaastmeline *temä and*, mediaalne *temä makass* jt) lahtisaamiseks valiti põhjaeestiline astmeüldistuslik *p*-isikulõpuga vorm (*annap, makap*); kuidas tõenäoselt samadel funktsionaalsetel põhjustel lihtminevik hakkas muutuma *si*-tunnuseliseks.

3) Miks Vastse Testamendi uustrukides säilis isegi Meie Isa palves üli-

* Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse seminaril „Tartu keel ja kultuur“ 12. juunil 2008 peetud ettekanne.

kaua arhaisme, samal ajal kui põhjaeestikeelne Meie Isa palve uuenes: veel 1850. aasta Vastses Testamendis loeme Matt 6 : 10 ja Luuka 11 : 2: *Sinno rikhus tulgo ning Matt 6 : 13: Sest sinno perralt om rikkus, nink wäggi, nink auwustus iggawetsel ajal.*

Iseenesest ei ole lõunaeesti murrete või keelte taandumine mingi ime. Juba XIX sajandi algupoolel leppis märkimisväärne osa Lõuna-Eesti pastorkonnast ühtse põhjaeestilise kirjakeele kui tulevikukeelega¹; hiljem ühinesid või leppisid selle seisukohaga ka eesti keeleteadlased ja keeleharrastajad. Seega näib põhjaeesti keelekuju üldrahvalikuks tunnistamine peaaegu tunnetatud paratamatusena, mitte niivõrd saatusliku veana või reetmisena. Mis puutub põhjaeesti keele mõjudesse, siis ei õnnestunud lõunaeesti murdeid ja tartu kirjakeelt nende mõjude eest kaitsta isegi olukorras, kus lõunaeestikeelne ala kuulus Liivimaa kubermangu.

Kui Liivimaa kubermangust oleks saanud omaette riik, siis oleks selles riigis olnud kaks suuremat kohaliku maarahva keelt: läti ja lõunaeesti. Sellises kujuteldavas Belgia-sarnases olukorras oleks lõunaeesti keelel võib-olla olnud mõningane šanss elada üle aegade, nagu Jaan Kaplinski novellis „Loojak Hiiumaa rannal” (Looming 2004, nr 10). Aga see on oleks. Oletuslikus ajaloos Eestimaa kubermangust tekkinud omaette riik oleks olnud ilma Lõuna-Eestita elujõuetum, vähem koolitatud ja nõrgema rahvustundega. Lõppkokkuvõttes võib ütelda: „Hää, et niigi läits.”

Tartu kirjakeele kunagine pikaajaline olemasolu, tema haavatavus põhjaeesti mõjude poolt, lõpuks kogu see protsess, mis viis tartu keelest loobumiseni, võiks olla suurejooneline uurimisaalne. Siin ma ei puudutagi kogu eesti

¹ T. P a u l, Eesti piiblitõlke ajalugu. Esi-mestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toime-tised nr 72. Tallinn, 1999, lk 515–531.

keele eksistentsiaalset probleemi, vaid ainult tartu keele kasutamisest loobumist sotsiolingvistilise uurimisprogrammina.

Tartukeelsed käsikirjad pakuvad palju materjali selle kohta, kuidas üks suhteliselt väikese kasutajaskonnaga ning põhiliselt praktilise (kaasa arvatud vaimuliku) tarvitussfääriga kohalik keel laiendas oma reviiiri ja kuidas siis see kasutamisa ala hakkas koomale tõmbuma ja tallinna keele mõjutusi üha laiemalt vastu võtma, nii et lõpuks temast ametliku keelena loobumine polnudki enam valus.

Minu käsituses sai tartu keelele saatuslikuks tallinna keele tõusev prestiiž just ametiasjade ajamisel (eriti Tartumaal). Veel Teise maailmasõja järel oli tartu keel kõnekeelena täiesti elav, aga juba 1900-ndate aastate alguses trükiti minu kodukihelkonnas Rõngus laulatu-ste laululehed või pulmapidude kut-sed tallinna keeles. Tartu keele kui ametliku keele prestiiži allakäik Lõuna-Eestis tulenes ka ajalehtedest ja kooli-raamatutest: esimesed olid täiel määral tallinnakeelsed ja teised üha enam ja enam (ka seal, kus lõunaeestikeelseid kooliraamatuid oli kasutatud).

Olen jälginud oma suguvõsa ristikirju Rõngu surnuaias. Veel 1880-ndate lõpuaastatel graveeriti ühele ristile *Laskeneil latsekesilmino manu tulla* (kaks sõnavahet on graveerimisel kaduma läinud), kuid juba tekkis ka segakeelseid ristikirju, nagu *Laske neid lapsukeisi minu juurde tulla nink ärge keelge neid mitte*. Peagi kirjutati ka ristidele ja hauakividele tallinnakeelse Uue Testamendi järgi.²

² M. H i n t, Võitlus tartu ja tallinna keele vahel Rõngu surnuaias. – Mitmekeelisus ja keelevahetus ödagumeresoomõ maiõ pääl – Mitmekeelsus ja keelevahetus läänemeresoome piirkonnas. Toimõndanuq H. Koks, J. Rahman. Võro Instituudi Toimõnduseq 18. Võro, 2006, lk 175–181. Täielikum tekst: M. H i n t, Minu vaade maale ja merele. Raamat Madise mälestuseks. [Tallinn:] TEA, 2007, lk 521–525.

Mida me peaksime võimalikult täpselt teadma?

Ette pandavas sotsiolingvistikulise projektis oleks vaja mõelda neljas mõõtmes: 1) geograafiliselt, 2) ajaliselt, 3) valdkonniti, 4) lingvistiliselt.

Valdkonniti, geograafiliselt ja ajaliselt peaksime teadma, missugustes kirikutes mis ajani (*resp* mis ajast mis ajani) peeti jumalateenistust ja jutlustati tartu keeles. Mitte et andmeid üldse poleks, vaid ülevaadet pole. Kirikuraamatuidki on peetud üsna segamini saksa, tallinna ja tartu keeles ning mitmesuguses ortograafias. Nende faktide seostamine kirjutajate isikutega laseks määrata „isiksuse osa ajaloos”.

See, kas jutlustati tartu või tallinna keeles või saksapärases segakeeles, sõltus kindlasti ka pastori taustast. Rõngu kirikus jutlustas Eesti Võnnust pärit pastor Ludwig August Immanuel Körber 1880. aastani ülitõenäoliselt tartu keeles, temalt on säilinud ka trükis ilmunud tartukeelne jutlus.³ Körberi järglane, Paidest pärit pastor Benjamin Hermann Karl Hesse aga jutlustas tõenäoselt tallinna keeles, kuigi rahvusbibliograafia oletab temaltki pärinevat üht trükitud tartukeelset jutlust.⁴ Jakob Hurt Otepääl (vahel ka külalispastorina Rõngus) jutlustas muidugi tartu keeles.

Liivimaa eestikeelses osas pääsesid eestlastest pastorid tunduvalt kergemini ametisse kui Eestimaa kubermangus. Kuid ka Liivimaal hoidsid mõisnikud ajaloolisest patronaadiõigusest üldiselt kõvasti kinni. Ning see tähendas mõnigi kord hea keeleoskusega pastori-kandidaadi tagasitõrjumist. Minu valduses on ulatuslik dokumentatsioon Rõngu kihelkonna jõukamate ja iseteade-

likumate talupidajate protsessimisest Rõngu krahvimõisa omaniku Konrad von Anrepiga 1880-ndate aastate alguses. Protsess oli visa ja läbi käidi kõik kohtuastmed Riia ja Peterburini välja, kuid patronaadiõigus jäi kehtima ning tulemuseks oli pastor Hesse määramine ametisse ja sellega tõenäoselt ka tartukeelsete jutluste traditsiooni katkemine. Viimane saksa soost pastor Rõngus Winfried Hansen (Rõngus õpetaja 1889–1935) viis tartu keele hävingu jumalakoja keelena lõpule. Ado Grenzstein oli 1888. aastal soojalt soovitanud Rõngu kirikuõpetajaks rahvuslikult meelestatud Paul Undritzat, aga patronaadiõigus andis koha ikkagi sakslasele.

Samal ajal (1889) kasutas Kambja pastoraadis sündinud ning hiljem Kambjas ja Pärnus õpetajana ja praostina töötanud Johannes Ferdinand Alexander Hasselblatt (1861–1934) oma korrespondentsis eestlastega tartu keelt (vanas kirjaviisis, mis tollal polnud ilmalikus sfääris enam tavaks). Isiksuse osa tartu keele püsimisel või tõrjumisel oli tõesti suur.

Käsitöölise arhiivide läbitöötamine annaks palju lisamaterjali, oletused muutuksid tõestatud väideteks.

Samu asju peaksime teadma küla-, valla- ja kihelkonnakoolide kohta, võttes arvesse ka venestamisaja konteksti. Koolmeistri päritolu mõjutas emakeeleõpetuse keelt. Olen kohanud väiteid, et näiteks Rõngus õpetati XIX sajandi keskel lugemist nii tartu kui ka tallinna keeles.⁵ Aga seegi vajaks läbitöötamist arhiivides.

Me peaksime teadma, mis keeles või keelesegus kirjutati vallamajas, eriti puudutab see vallakohtute protokolle. Vallakohtute protokolle on säilinud palju. Vallamajas kirjutatud dokumentide keel sõltus samuti vallakirjutaja isikust: oli ta lõuna- või põhjaeestlane, kus ta oli koolis käinud, missugune oli

³ [L. A. I. Körber,] Kolmaino Jummalä õnnistamine. Juttus Rõngu kirrigo kaemisse päiwal petu nink wastse õrrila soetamisses wäljaantu. Tartu: [W. Gläser,] 1871. 16 lk.

⁴ Vt lähemalt: M. Hint, Minu vaade maale ja merele. Raamat Madise mälestuseks, lk 521–522.

⁵ A. Tiideberg, Rõngu aastaringid. Rõngu, 2006, lk 108.

tema suhtumine juba 1880-ndatel peenemaks peetavasse tallinna keelde.

Mats Traat on oma „Kohtunovellis” hästi tabanud seda segakeele tunnustega kohtuprotokollide keelt, mida Lõuna-Eesti vallamajades kirjutati.⁶ Nüüd on selliseid protokolle võimalik lugeda Internetistki.

Kogu seda keelelist materjali, mis hargneb meile ajalises järgnevuses lahiti näiteks jutlustes ja vallakohtuprotokollides, tuleks analüüsida ka lingvistiliselt: kuidas (geograafiliselt, isikuti, vormiti ja sõnuti) tallinna keele mõjud tungisid tartu kirjakeele alale.

See võiks olla tõeline ajalooline sotsiolingvistiline materjal, väitekiri või väitekirjade tsükkel koos lisadega.

Muidugi ei ole mingit põhjust trükitud allikaid pidada vähem huvitavaks, lõppude lõpuks kõneleme ju tartu kirjakeelest. Aga usun, et just käsikirjaline lõunaeesti keel pakuks palju sellist, mis loob meile selgema pildi ühe keele nivelleerumis/nivelleerimisprotsessist.

Samast tartu keele positsioonide nõrgenemise (ja varasemast) ajast on säilinud palju käsikirjalisi vennastekoguduste tekste. Kui me tahame dokumenteerida tartu keele taandumist ametliku keelena, siis pole selle materjali analüüsimine võib-olla esmajärgulise tähtsusega.

Tartu keele kui ametliku keele rolli allakäik võiks olla õpetlik nendelegi, kes tänapäeval hoiavad elus võru keelt. Ei ole põhjust arvata, et „meiega nii ei lähe”, et meie oleme põhimõtteliselt teistsugused jne. Tartu keelest loobumise protsess võiks olla õpetlik koguni eesti kirja- ja riigikeele saatuse pärast muretsejatele ja selle eest vastutajatele, eriti selles osas, mis puudutab keele prestiiži allakäiku olukorras, kus avalik ruum ujutatakse üle alateadvust mõjustava teiskeelse taustaga.

Mineviku tundmise abil saaksime kindlustada tulevikku – nii parafraseeriks in ma selle teemaga seoses Juhan Liivi.

⁶ M. Traat, Kohtunovell. – Sarviku armastus. [Tallinn:] Argo, 2007, lk 129–148.